

Південь України в умовах білогвардійського руху

ЗМІСТ

Вступ

Розділ 1. Джерельна база та історіографія дослідження

1.1. Історіографія дослідження

1.2. Огляд джерельної бази

Розділ 2. Встановлення білогвардійського режиму на Півдні України

2.1. Формування російських добровольчих загонів в регіоні у 1918-1919 рр.
Протистояння з українськими військами.

2.2. Особливості державно-адміністративного устрою та соціально-економічного життя

2.3. Національна політика білогвардійських урядів

Розділ 3. Суспільні трансформації та соціальні рухи в регіоні в умовах білогвардійського режиму

4.1. Селянський повстанський рух Півдня України

4.2. Єврейські погроми на території краю

4.2. Повстанська боротьба та зміни в структурі німецького і болгарського населення регіону

Висновки

Список використаних джерел та літератури

ВСТУП

Актуальність дослідження. Період Української революції позначений співіснуванням та боротьбою за владу в Україні різних політичних режимів. Окрім більшовицьких, польських та українських національних сил на теренах України намагалися ствердитися і російські антибільшовицькі сили ліберально-консервативного спрямування, відомі як Білий рух. Відтак, історія Білого руху в Україні є невід'ємною складовою історії визвольних змагань 1917-1921 рр.

Події Української революції 1917-1921 рр. справили величезний вплив на подальшу долю України. Специфіка географічного розташування України в центрі Європейського континенту, її своєрідна роль «проміжної» держави між Сходом і Заходом обумовлювали завжди і обумовлюють нині постійний інтерес до неї з боку сусідніх країн. Відсутність свого часу досвіду державного управління завадило українському керівництву скористатися конфліктом між Польщею, Радянською Росією, Білим рухом і переломити хід подій на свою користь. В цьому контексті зв'язок тогочасних процесів і сьогодення очевидна. Лавірування на протиріччях інших держав, врахування їхніх інтересів і послідовне відстоювання українських національних інтересів було необхідним керівництву держави в 1917-1921 рр. і є необхідним нині. Це й робить досвід минулого (як позитивний так і негативний) особливо актуальним. Оволодіння ним, врахування в сучасному державному житті України дозволило б не припускатися прикрих помилок минулого, зробити процес оновлення державності більш ефективним і стабільним.

Радянська історична наука Білий рух не досліджувала, оскільки вважала його спорідненим за характером з українським національним рухом і таким, що не вартий наукової уваги. Всебічне об'єктивне висвітлення антибільшовицького руху було неможливим, оскільки це не вкладалося в

усталену схему громадянської війни. Актуальність дослідження Білого руху у південноукраїнському регіоні підкреслюється обмеженістю досліджень з даної проблематики. Нарешті, залучення матеріалів учасників Білого руху відкриває нове бачення Української революції.

Об'єктом дослідження став Білий рух як військово-політичне явище в історії України. Під Білим рухом автор розуміє сукупність російських військово-політичних сил, об'єднаних патріотичною метою зберегти цілісність і незалежність Російської імперії.

Предметом дослідження став є процес зародження та функціонування Білого руху, його ідеологічна платформа та внутрішня політика, поширення на теренах Південної України, боротьба з радянською владою та стосунки з українськими національними урядами.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі та об'єктивній оцінці історії Білого руху у південноукраїнському регіоні.

Для досягнення окресленої мети були поставлені такі дослідницькі **завдання**:

- охарактеризувати джерельну базу та історіографію дослідження.
- розкрити процес становлення білогвардійського режиму на Півдні України в контексті адміністративно-територіальних змін та національної політики.
- з'ясувати причини та суть повстанського анти білогвардійського руху в регіоні;
- показати роль національних меншин краю у соціальних рухах досліджуваного періоду .

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця 1918 р. до листопада 1920 р. нижня хронологічна межа зумовлена падінням Гетьманату і початком протистояння між білогвардійськими військами і Директорії в південноукраїнському регіоні, верхня – евакуацією «білих» військ з Криму.

Територіальні межі дослідження включають Південь України: Херсонську губернію, Наддніпрянську частину Катеринославської губернії (Катеринославський, Олександрівський, Верхньодніпровський, Новомосковський повіти) та Північну Таврію (Бердянський, Мелітопольський, Дніпровський повіти Таврійської губернії). Ці території мали спільну історію заселення та освоєння. Для них були характерні близькі соціально-економічні та політичні умови розвитку.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження можуть бути використані при створенні узагальнюючих праць з політичної історії України, а також при підготовці відповідних лекційних курсів у вищих та середніх навчальних закладах, спеціальних і біографічних досліджень. Висновки до роботи стануть у нагоді представникам різних політичних партій, центральних і місцевих органів державної влади і управління при розробці організаційно-правових засад, партійних і громадських підходів до розвитку політичної системи і міграційного законодавства незалежної України.

Методи дослідження. Наукову роботу виконано на основі принципів історизму та наукової об'єктивності. Під час роботи використано загальнонаукові принципи й конкретно-історичні методи: принцип поєднання індуктивного (від часткового до загального) і дедуктивного (від загального до часткового) методів; аналізу й синтезу; класифікації та систематизації; порівняння; аналогії; узагальнення. Для розв'язання конкретно-історичних завдань роботи використано порівняльно-типологічний (при характеристиці переміщення різних етнічних меншин), історико-типологічний (при дослідженні основних етапів формування постійного складу населення південноукраїнського регіону), історико-біографічний (при вивченні біографій окремих представників білого руху), історико-порівняльний, хронологічний (для розмежування теми дослідження на етапи та періоди), статистичний (для вивчення різних за характером і

значенням кількісних показників) та метод комплексного підходу до вивчення історичних явищ.

Структура дослідження зумовлена логікою проблеми і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (8 підрозділів), висновків, переліку використаних джерел і літератури (154 найменування). Загальний обсяг роботи становить 101 сторінку.

ВИСНОВКИ

Як свідчить аналіз історіографічної спадщини, Білий рух взагалі, його прояви в південноукраїнському регіоні, є маловивченою проблемою, хоча загальна, різко негативна його оцінка в літературі склалася досить давно. Тенденцію до такого оцінювання цього руху започаткували безпосередні учасники революційних подій 1917-1920 рр. – лідери Української революції. За період з середини XVIII ст. до кінця XX століття міграційний рух на півдні України пройшов щонайменше сім етапів. Предметом нашого дослідження стала частина другого етапу.

Виникнення Білого руху відбувалося на фоні погіршення становища Російської армії на фронтах Першої світової війни, загострення соціально-економічної ситуації та прогресуючої державної кризи. Кроки Центральної Ради на здобуття автономії України сприймалися державницько-мислячою інтелігенцією та офіцерством як розхитування основ російської державності, що переросло у взаємну недовіру. В 1918 р. Білий рух мав в Українській Державі умови для свого розвитку, чому сприяли відмова П.Скоропадського від революційної фразеології та консервативний курс внутрішньої політики. Створити антибільшовицьку коаліцію з Добровольчою армією гетьману завадили присутність німців та курс на розбудову української державності.

Антиукраїнські положення «білої» пропаганди склалися з тверджень про «німецьке походження» українського національного руху та його тотожність з більшовизмом, персональній дискредитації ватажків української революції, наголосі на відсутності історичних прецедентів існування української державності та української нації. Вони були зорієнтовані на політизовану частину суспільства і не могли бути дієвими для дискредитації українського національного руху.

В 1919 р. Білий рух сягнув свого апогею. Антибільшовицький підйом та допомога союзників сприяли тимчасовій окупації «білими» Південної України. Це загострило проблеми соціальної бази та внутрішньої політики, політичної платформи, морального стану війська та становище тилу. Війна українських та «білих» армій закінчилася поразкою українських збройних сил, проте це була «піррова» перемога Білого руху, яка означала послаблення антибільшовицького фронту. Зміна поглядів на «українське питання» в 1920 році була обумовлена погіршенням становища на фронті, змін в самому «білому» таборі та проукраїнськими настроями в Криму. Еволюція поглядів «білого» командування на «українське питання» відбувалася в загальному напрямку від принципового заперечення домовленостей з Україною як об'єктом міжнародної політики до визнання її де-факто.

Основні причини прорахунків Білого руху в Україні полягали у прорахунках в реалізації аграрної і національної політики. Відмовляючи у природності політичному вибуху українства в 1917-1920-х рр. «білі» недооцінили його потужність і не змогли своєчасно нейтралізувати. Недооцінка Денікіним національного питання на Півдні України спричинила фатальні наслідки для долі білогвардійського руху взагалі. Об'єктивно ідеї єдності і неподільності Росії були суголосними з ідеями монархічної Росії чи, принаймні, не суперечили їм. Тому, білогвардійська армія перетворювалася на серцевину монархічних сил, а білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався із старою дореволюційною Росією. Така антиукраїнська політика обмежувала коло потенційних союзників добровольців у антибільшовицькій боротьбі. Добровольче командування не проявляло навіть найменших натяків на загравання з Україною, з метою використання їх збройних сил у антибільшовицькій боротьбі. В результаті, боротьба з більшовизмом, що була наріжним каменем білого руху обернулася боротьбою з іншими антибільшовицькими силами, які могли стати реальними союзниками. Національні утиски разом з невирішеним аграрним питанням підняли населення південноукраїнського регіону на

хвилю потужного повстанського руху антиденікінського спрямування. В ході адміністративно-територіальної реформи, проведеної на територіях, що перебували під владою генерала Денікіна, землі південноукраїнського регіону навіть не були включені до складу єдиної області й підлягали розчленуванню між Харківською та Новоросійською областями. На правах області створювалася окрема Чорноморська губернія. А назва «Новоросійська область» сама говорить за себе: південноукраїнські землі як «Новоросія» знову проголошувався лише частиною «Великоросії». Це яскраво ілюструє погляди самого А. Денікіна на місце південноукраїнських земель у складі Російської держави – рядові губернії у складі типових адміністративних одиниць – областей, що складають єдиний державний російський організм. Таким чином, новий адміністративний поділ мав на меті розчленування українських земель за новим районуванням без натяку на врахування бодай якої самостійності України як держави, де проживають українці. Знову повіяло реакційними царськими порядками, що закреслювали всі надбання Української революції в регіоні. Ці дії мали звернути нанівець процес інтеграції південноукраїнського регіону в єдиний український національний масив.

У контексті загальної проблеми повстансько-переселенського руху населення Півдня України слід виділити особливий напрям боротьби – національний. У період 1918-1920 рр. на Півдні України відбулося близько п'ятидесяти виступів представників національних меншин. Найяскравіше рух представлений діями німців-колоністів. Кількість добре озброєних німецьких дружинників лише на Півдні України налічувала кілька тисяч. Їхня боротьба мала і стихійний, і організований характер. Вони боролися проти засилля денікінського режиму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Опубліковані документи і матеріали

1. Гражданская война на Украине. 1918-1920. Сборник документов и материалов. В 3-х т. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 – февраль 1920 гг. 882 с.
2. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922). В 4-х т. Москва: Воениздат, 1974. Т. 2: Март 1919 г. – апрель 1920 г. 804 с.
3. Из архива организаторов гражданской войны и интервенции в Советской России // Исторический архив. 1961. №6. С. 58-117.
4. Красные офицеры и солдаты! За что вы боритесь и за что мы подняли оружие? // Родина. 1990. № 10. С. 58-62.
5. Население Украины по данным переписи 1920 года. (Сводные данные по губерниям и уездам). Численность населения. Возрастной состав. Грамотность. Национальный состав. // Статистика Украины. № 124. Сер. 1: Демография. Т. V. Вып. II. Харьков, 1922. С. 10-13.
6. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918-1921. Документы и материалы / [Сост.: В. Данилов, Т. Шанин]. Москва: РОССПЭН, 2006. 1000 с.
7. Организация власти на юге России в период гражданской войны. В. 4 т. // Архив русской революции. Т. 4. М.: Наука, 1991. 442 с..
8. Показания перебежчика уполномоченному Особого отдела Кавказского фронта Мейеру о разведывательно-диверсионной деятельности контрразведки генерала П.Н. Врангеля и положении в Крыму // Военно-исторический журнал. 1998. № 2. С. 42-55.

9. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Санкт-Петербург: Государственная типография, 1886. Собр. III. Т.II. Отд. I. №586-1292. 1127 с.
10. ПСЗРИ. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1865. Собр. II. Т.XXXVII. Отд. I. От №37826-38621. 832 с.
11. ПСЗРИ. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1878. Собр. II. Т.LI. Отд. II. От №56150-56793. 601 с.
12. ПСЗРИ. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1904. Собр. III. Т.XXII. Отд. I. От №20932-22359. 1161 с.
13. ПСЗРИ. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1905. Собр. III. Т. XXIII. Отд. I. От №22360-23838. 1277 с.
14. ПСЗРИ. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. Собр. II. Т. XL. Отд. I. От №41642-42509. 991 с.
15. Реввоенсовет Республики. Протоколы 1918-1919. Сборник документов. Москва: Наука, 1997. 640 с.
16. Секретный доклад военному министру Франции Л. Барту руководителя французской военной миссии на юге России генерала А. Бруссо о событиях в Крыму с 6 ноября по 11 ноября 1920 года и причинах поражения армии генерала П.Н. Врангеля // Военно-исторический журнал. 1998. № 2. С. 56.
17. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1897 год. Год одиннадцатый. Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1898. 204 с.
18. Статистические таблицы Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1866. 188 с.
19. Українська революція: документи 1919-1921 рр. / Під ред. Т. Гунчака. Нью-Йорк: Б.в., 478 с.

Спогади і мемуари

- 20.Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.). Москва: ТЕРРА, 1992. Ч. 1. 472 с.
- 21.Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.). Москва: ТЕРРА, 1992. Ч. 2. 388 с.
- 22.Врангель П.Н. Воспоминания генерала барона П. Врангеля: В 2 т. Т. 1. Москва: Литера, 1992. 355 с.
- 23.Врангель П.Н. Записки // Белое дело: В 6 т. Т. 6. Берлин: Б.в., 1928. С. 40-86.
- 24.Горбань. Из истории повстанческого движения (Воспоминания участника) // Страницы борьбы. Очерки и материалы из истории революционного движения в Николаеве. Николаев: Б.в., 1923. 399 с.
- 25.Гордієнко Г. Під щитом Марса. Спогади. Т. 1. Філадельфія: Астрея, 1976. 262 с.
- 26.Деникин А. Очерки русской смуты. Москва: Наука, 1991. 520 с.
- 27.Деникин. Юденич. Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Москва: Отечество, 1991. 288 с..
- 28.Махно Н. Воспоминания. Кн. 3. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.). Киев: Украина, 1936/37-1991. 224 с.
- 29.Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк: Б.в., 1956. Т.1. 480 с.
- 30.Революция на Украине по мемуарам белых / Под ред. П.П. Попова. Москва; Ленинград: Издательство политической литературы, 1930. С. 48-49.
- 31.Христюк П. Замітки і матеріали до Української революції 1917-1920 рр.: У 2 т. Відень: Укр. соціологічний ін-т, 1921. Т. 2. 192 с.

II. Література.

- 32.Авдеенко С. Последний атаман: повести и очерки из истории Таврического края. Мелитополь: Астрея, 1995. 124 с.

33. Анкудинов Е.В. Социально-экономическая политика правительства П.Н. Врангеля. Одесса: Маяк, 1996. 249 с.
34. Архирейський Д.В. Ставлення Української Держави до російського білого руху (за журналами засідань гетьманської Ради Міністрів) // Проблеми політичної історії України. 2018. Вип. 13. С. 155-171.
35. Аршинов А.П. История махновского движения (1918-1921). Запорожье: Дикое поле, 1995. 312 с.
36. Балковий П.М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 рр. Київ: Наукова думка, 1966. 366 с.
37. Белаш А.В., В.Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. Киев: РВЦ «Проза», 1993. 259 с.
38. Білаш В. Махновщина // Літопис революції. 1928. № 3. С. 190-202.
39. Бикова Т. Білогвардійський режим в Криму // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2006. Вип. 15. – С. 3-18.
40. Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна та національна політика // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. 2010. Вип. 5. С. 115-144.
41. Валентинов А.А. Крымская эпопея // Архив русской революции: В 22 т. Т. 5. Москва: Наука, 1991. С. 10-21.
42. Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918. Москва: Вече. 2008. 480 с.
43. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). Київ: Наукова думка, 1991. 365 с.
44. Волковинський В.М. Нестор Махно: проти усіх влад і режимів // Сторінки історії України: ХХ століття. Київ: Освіта, 1992. С. 240-258.
45. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. Київ: Perlit production ltd., 1994. 254 с.

46. Вооружённые силы на Юге России. Январь-июнь 1919 года. Москва: РОССПЭН, 2003. 594 с.
47. Голованов В.Я. Тачанки с юга. Запорожье: Астрел, 1997. 196 с.
48. Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. Херсон: Олді-Плюс, 2003 . 340 с.
49. Гриневич Е.В. К вопросу о еврейских погромах на Николаевщине (конец XIX – начало XX вв.) // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаїв: Атол, 2002. С. 238-250.
50. Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919-1920). Херсон: Істпарт, 1933. 88 с.
51. Грушевський М. С. Орієнтація Чорноморська // На порозі Нової України: Гадки і мрії (Відтворено репринтно з видання 1918 р.). Київ: Радянська Україна, 1991. 68 с.
52. Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии): материалы по славянской этнографии. София : Мартилен, 1914. 412 с.
53. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск VI. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 116-125.
54. Доценко О. Зимовий похід (6.12.1919 – 6.05.1920). Київ.: Видавництво Олени Теліги, 2001. 376 с.
55. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. Одесса: Маяк, 1922. 124 с.
56. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Второе крымское краевое правительство (ноябрь 1918 – апрель 1919 гг.) // Отечественная история. 1998. № 1. С. 70-78.
57. Зими́на В. Д. Белое дело взбунтовавшейся России: Политические режимы Гражданской войны. 1917-1920 гг. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2006. 467 с.

58. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. Дрогобич: Бескид, 1991. 256 с.
59. Іванченко Р. Україна від Кия до Кравчука. Київ: Укр. письменник, 1992. 334 с.
60. История гражданской войны в СССР: В 5 т. Т.4. Москва: Наука, 1959. 356 с.
61. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська обл. Київ: УРЕ АН УРСР, 1968. 941 с.
62. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. Київ: УРЕ АН УРСР, 1972. 788 с.
63. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 5. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1987. 558 с.
64. Історія України: нове бачення. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1995. 359 с.
65. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVII – первой половине XIX в. Москва: Наука, 1976. 210 с.
66. Какурин. Н. Е. Как сражалась революция. В 2 т. Москва: Политиздат, Т.2. 1990. 431с.
67. Калинин Н., Земляниченко М. Романовы и Крым. Симферополь: «Бизнес-Информ», 2013. 320 с.
68. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Ч. 3. (1882-1920). Иерусалим: Ассоциация «Гарбут», 1994. 448 с.
69. Карпенко С.В. Крах последнего белого диктатора. Москва: Наука, 1990. 257 с.
70. Кин Д. Крестьянство и гражданская война // На аграрном фронте. 1925. № 11-12. С. 3-25.
71. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. Київ: Правда Ярославичів, 1998. 253 с.

- 72.Ковальчук М. Боротьба повстанської армії Нестора Махна проти білогвардійських військ генерала Антона Денікіна в листопаді-грудні 1919 р. // Історія України. Наукові виклади. 2010. №6. С. 24-32.
- 73.Ковальчук М.А. Боротьба Української Народної Республіки зі Збройними Силами Півдня Росії (осінь 1919 р.): проблеми сучасної української історіографії // Український історичний журнал. 2004. №12. С. 31-36.
- 74.Ковальчук М.А. Джерела до історії українсько-білогвардійської війни 1919 р. // Український історичний журнал. 2006. № 5. С. 212-225.
- 75.Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ: Темпора, 2006. 576 с.
- 76.Ковальчук М. Повстансько-партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні в першій половині 1919 року // Український археографічний щорічник. Київ, 2010. Вип. 15. С. 285-297.
- 77.Ковальчук М. Українсько-білогвардійська війна: трагічний початок (вересень 1919 р.). Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalchuk_Mykhailo/Ukrainsko-bilohvardiiska_viina_trahichnyi_pochatok_veresen_1919_r.pdf
- 78.Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. 1929. №2. С. 149-159.
- 79.Козерод О.В., Бриман С.Я. Деникинський режим и еврейское население Украины: 1919-1920 гг. Харьков: Курсор, 1996. 212 с.
- 80.Константінова В.М. Динаміка зміни чисельності міст Південної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип. ХХХ. С. 163-165.
- 81.Корновенко С.В. Аграрна політика П. Врангеля // Наукові праці Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького. Т. 37. Вип. 24. С. 32-39.

- 82.Котляр Ю.В. Виступи представників національних меншин в типології селянського повстанського руху на Півдні України // Проблеми історії України, факти, судження, пошуки. Київ: Альтерпрес, 2007. Вип. 17. С. 199-205.
- 83.Котляр Ю.В., Міронова І.С.Єврейські колонії Березнегуватщини. Миколаїв-Березнегувате: ТОВ Від, 2005. 132 с.
- 84.Котляр Ю.В., Міронова І.С.Нагартав і Романівка: з історії єврейських колоній Березнегуватщини. Миколаїв-Березнегувате: ТОВ Від, 2006. 128 с.
- 85.Котляр Ю.В. Національні меншини в типології селянського повстанського руху Півдня України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 168-172.
- 86.Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917-1931). Київ-Миколаїв: Видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2008. Кн. 1. 156 с.
- 87.Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919-1920 рр.). Миколаїв: ТОВ Від, 1999. 117 с.
- 88.Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). Миколаїв-Одеса: ТОВ Від, 2003. 196 с.
- 89.Котляр Ю.В. Тилігуло-Березанський повстанський загін в історії Миколаївщини: новий погляд на проблему // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Випуск 16. Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. С. 68-69.
- 90.Крупина В.О. Українська революція в оцінці командування Збройних сил Півдня Росії (лютий 1919 – березень 1920 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Випуск 6. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2002. С. 156-170.

91. Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення // Розбудова держави. 1994. №5. С. 19-23.
92. Левін В. Висвітлення історії українського єврейства в «Короткій єврейській енциклопедії» // Український історичний журнал. 1994. № 1. С. 137-144.
93. Лівензон Ф.Я. Проти Махна на денікінському фронті // Літопис революції. 1929. № 2. С. 24-29.
94. Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922). Київ: Політвидав УРСР, 1955. 364 с.
95. Лях К.С. Синдром Робінзона Крузо: парадокси інтеграції німецьких колоністів в мультиетнічне середовище Південної України (XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. XX. С. 94-101.
96. Мазепа І. Україна в огні в бурі революції 1917-1921. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
97. Максименко Я. До історії боротьби з денікинщиною і петлюрівщиною. 1919. // Літопис революції. 1930. № 1. С. 110-118.
98. Мальт М. Деникинщина и крестьянство // Пролетарская революция. 1924. № 4. С. 5-12.
99. Міщенко С.О. Боротьба трудящих України проти білогвардійської армії Денікіна. Ужгород: Ужгородський університет, 1963. 178 с.
100. Найман А.Я. Забута трагедія // Возрождение, XXI век. 2001. Апрель. С. 32-40.
101. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: монографія. Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1. 286 с.
102. Организация власти на юге России в период гражданской войны // Архив русской революции. Т. 4. Москва: Наука, 1991. 355 с.

103. Пачев С. И. Возникновение болгарских колоний в Приазовье // Болгарське населення Півдня України: Дослідження і документи. Запоріжжя : ЗДУ, 1993. Вип. 1. С. 138-144.
104. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2002. 950 с.
105. Раковский М.Е. Закономерности и особенности гражданской войны на Юге Украины // Годы борьбы и побед. Київ: Наукова думка, 1983. С. 17-22.
106. Раковский М.Е. Крах григорьевщины // История СССР. 1966. № 5. С. 50-56.
107. Реєнт О. Більшовизм і революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. Київ, 1994. 64 с.
108. Рибалка І.К. Аграрні перетворення в Україні в період громадянської війни (1919 р.). Харків: Видавництво Харківського університету, 1967. 228 с.
109. Рибалка І.К. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917-1920 рр.) // Український історичний журнал. 1987. № 11. С. 45-52.
110. Росляков С.О. О немецких колониях на Юге Украины // Радянське Прибузжя. 1995. 27 травня. С.2-3.
111. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921рр. // Україна крізь віки: Т.10. Київ: Вид. Дім «Альтернативи», 1999. 320 с.
112. Руденко В.Г. Правда о Несторе Махно // Выбор. 1998. 29 января. С. 7-10.
113. Руднєв В.В. Махновщина. Харків: Книгоспілка, 1928. 228 с.
114. Савенко А.И. Украинцы или Малороссы? Национальное самоопределение населения Южной России. Ростов на Дону, 1919. 69 с.
115. Савич Н. Закат белого движения // Москва. 1991. №12. С. 114-116.
116. Савченко В. Дванадцять війн за Україну. Харків: Фоліо, 2008. 415 с.

117. Савченко В. Махно. Харків: Фоліо, 2005. 415 с.
118. Самойлов Ф.А. К вопросу о социально-экономическом и политическом положении евреев Одессы в 80-90-х гг. XIX в. // Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на Півдні України. Одеса, 1996. С. 30-36.
119. Сергеев И.И. Мирное завоевание России немцами. Петроград: Б.в., 1917. 69 с.
120. Сергійчук В. Німці в Україні // Берегиня. 1999. № 2. С. 50-52.
121. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. Київ: Видавництво імені О. Теліги, 1998. 544 с.
122. Слащов Я. Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 г. // Военный вестник. 1922. № 9-10. С. 38-43.
123. Слащов Я. Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 г. // Военный вестник. 1922. №11. С. 32-37.
124. Слащов Я. Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 г. // Военный вестник. 1922. №12. С. 41-44.
125. Слащов Я. Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 г. // Военный вестник. 1922. №13. С. 49-51.
126. Супруненко М.І. Національний гніт і нищення української культури в часи денікінщини // Наукові записки Академії Наук УРСР. Інститут історії та археології. Київ: Наука, 1946. Кн. II. С. 205-212.
127. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). Москва: Наука, 1966. 314 с.

128. Табачник Д. Українська Держава і Біла Гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. 1996. №7-8. С. 115-129.
129. Тинченко Я. Українські збройні сили. березень 1917 – листопад 1918 р. Київ: Темпора. 2009. 480с.
130. Турченко Г.Ф. Зміни в етнічному складі населення південноукраїнського регіону в роки Першої світової війни // Культура народів Причорномор'я. 2003. №43. С. 203-110.
131. Турченко Г.Ф. Національна політика генерала Врангеля у південноукраїнському регіоні // Культурологічний вісник. 2005. №14. С. 51-58.
132. Турченко Г.Ф. Південноукраїнський регіон в контексті національної політики генерала Денікіна // Культура народів Причорномор'я. 2004. № 56. Т. 2. С. 163-170.
133. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) : Історичні нариси. Київ: Генеза, 2003. 303 с.
134. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005. 324 с.
135. Турченко Г. Ф. Соціальний потенціал українського державотворення напередодні Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2002. Вип. ХІV. С. 72-97.
136. Турченко Г.Ф., Назарова Є.П. Регіональний рух в південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип. ХХХ. С. 138-148.
137. Ушаков А.И., Федюк В.П. Белый юг. Ноябрь 1919 – ноябрь 1920 гг. Москва: Наука, 1997. 160 с.
138. Хрящевська Л. Процес заснування німецьких колоній та їх господарська діяльність на Півдні України (60-ті роки ХVІІІ – 1917 р. //

- Наукові праці: науково-методичний журнал. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Т. 62. Вип. 49.: Історичні науки. С. 13-17.
139. Цветков В.Ж. Аграрное законодательство правительства Юга России (1920 г.) // Крестьянство и власти в России. Ростов-на-Дону: Логос, 1994. С. 24-30.
140. Цветков В.Ж. Генерал-лейтенант П.Н. Врангель // Белое движение. Исторические портреты. Москва: Изд-во ИМО, 2003. 128 с.
141. Чоп В. Євреї та проблема антисемітизму в історії махновського руху // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Запоріжжя, 1998. С. 156-160.
142. Чоп В.Н. Нестор Иванович Махно. Запорожье, 1998. 232 с.
143. Чоп В.М. Стосунки німців-колоністів Південної України з махновськими повстанцями // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Миколаїв-Одеса: ТОВ ВіД, 2005. С. 88-99.
144. Чоп В.М. Участь приазовських греків-колоністів у махновському русі (1918-1921 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. XXIII. С. 189-196.
145. Чубинский М.П. На Дону // Донская летопись. Белград. 1924. № 3. С. 274-280.
146. Шапорда В.А. Формування російських добровольчих загонів на Півдні України у 1918-1919 рр. // Чорноморський літопис. 2011. №3. С. 79-82.
147. Штанько Я. Україна в політиці та ідеології білого руху Півдня Росії на завершальному етапі громадянської війни (1920 р.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2010. Вип. 18. С. 97-102.
148. Штиф Н.И. Погромы на Украине (Период Добровольческой армии). Берлин: Восток, 1924. 96 с.

149. Щетенко Л.А. З історії німецьких колоній на Півдні України // Заселення Півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку. Ч. 2. Херсон: Ви-во ХДУ, 1997. С. 4-12.
150. Щукін В.В. До питання про ефективність єврейської сільськогосподарської колонізації в Новоросійському краї (XIX – поч. XX ст.) // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. Вип. XIX. С. 154-161.
151. Эйдеман Р.П., Какурин Н.Е. Гражданская война на Украине. Харьков: Пролетарий, 1931. 448 с.

Автореферати дисертацій

152. Господаренко О.В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917-1920 рр.: соціально-економічний аспект: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецький національний університет. Донецьк, 2005. 27 с.
153. Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине: дисс. канд. ист. наук. Харьков, 1998. 26 с.
154. Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917-1920 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. К., 2005. 30 с.